

УДК 29 (297.17)

Якубович М. М.,
аспірант кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”

ТАТАРСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ XVI – XX СТОЛІТЬ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Стаття присвячена одній з найменш досліджених сторінок історії Волині – мусульманському населенню Острожчини. На основі архівних документів здійснено спробу реконструювати кількісний та якісний склад татарського етносу. Розглянуто історію розвитку та функціонування мусульманської громади у володіннях князів Острозьких.

Ключові слова: Волинь, татарська громада, іслам, кетаби, мусульманська культура.

Tatarско-мусульманское население юго-восточной Волины XVI – XX веков: историческая ретроспектива

Статья посвящена одной из наименее исследованных страниц истории Волины – мусульманскому населению Острожчины. На основе архивных документов осуществлена попытка реконструировать количественный и качественный состав татарского этноса. Рассмотрена история развития и функционирования мусульманского общества во владениях князей Острозьких.

Ключевые слова: Волинь, татарское общество, ислам, кетаби, мусульманская культура.

Tartarian Muslim population in the south-eastern Volynia: historical retrospection

An article is dedicated to the one of the most neglected pages in the history of Volynia. That is, the Muslim population of the Ostroh region. Using the old primary sources, an attempt to reconstruct the quantity and quality of Tartarian ethnos is realized. History of Muslim community development in Kniaz Ostrozski's lands was under the scope.

Keywords: Volyn, Tartarian community, Islam, ketabs, Muslim culture.

Історія взаємин держав східної Європи з представниками татарського етносу – як кримського, та і волзького (булгарського) – є надзви-

чайно складною проблемою, оцінка якої не може бути однозначною. Велике Князівство Литовське, а згодом Річ Посполита накопичили у XIV – XVII столітті значний історичний досвід міжкультурної та міжрелігійної взаємодії, спрямований на гармонізацію соціального устрою татар. Татарське населення Польщі, Литви та Білорусі (яке продовжує свій розвиток і нині) залишило по собі значний культурно-релігійний спадок – літературні (*китаби*, історичні описи) та архітектурні (мечеті, будинки) пам’ятки, а також інші культурні артефакти. Польська історична наука займається вивченням татар своєї країни вже понад сотню років (див. бібліографію праць до 1937 р. в [25, с. XI–XIV]), продовжуючи досліджувати цю проблему і в наш час (див. праці К. Вармінської [30], Я. Тишкевича [28; 29], А. Міскевича [26]). Значний внесок у дослідження татар Гродненщини та Берестейщини (які, поряд із польськими татарами, також належать до т.зв. “литовських татар” – *лірка*) зробили й білоруські науковці, зокрема І. Канапацькі [16], Я. Станкевич [23] В. Нещярович [21], А. Лакотка [19]. Варто згадати й фундаментальну працю німецького науковця П. Шутера, присвячену вивченням білорусько- й литовськомовних татарських текстів [32], а також нарис британського дослідника Гаррі Норріса про історію кипчацьких татар у балтійському регіоні [31]. Інтерес до татарського етносу зумовлений не лише його внеском у культуру країн Східної Європи, й спільним досвідом функціонування різних релігійних традицій, що стає особливо актуальним в умовах глобалізаційного мультикультуралізму, тобто розкриває “внутрішній”, іманентний національному менталітету досвід світоглядних засад толерантності, що актуально й для сучасного стану міжрелігійних та міжнаціональних стосунків.

Відносини татар і місцевого населення на Волині XIV – XV ст. значною мірою є парадоксальними. Незважаючи на те, що ці землі знаходилися ближче до Кримського Ханства, ніж, наприклад, Підляшшя чи Гродненщина, до наших днів збереглося украй мало відомостей про татарські осередки цього періоду. Починаючи з часів Золотої Орди, які були визначальним етапом в історії татарських народів [10, с. 113, 114], татари почали емігрувати на землі Великого Князівства Литовського, що знаходилися на території сучасної Литви та Білорусі. Перші поселення татар з’явилися на цих землях ще в 1397-1398 рр. завдяки діяльності князя Вітольда. Саме він надав притулок прибічникам Тохтамиша – кипчацького хана, який перебував у конфлікті з Тамерланом [20, с. 263]. Ці процеси не залишалися й осторонь Західної України, яка у XV та наступних століттях була на передньому фронті боротьби з наїздами кримських татар. Існували й певні торгівельні зв’язки (наприклад, ще

у XIV столітті ареал економічних зацікавлень Львова охоплював, між іншим, Поволж'я та Крим [13, с. 13]). У самому Львові вже у 1356 р. існувала татарська громада. Вона, зокрема, згадується у грамоті Казимира III, якою король надав місту Магдебурзьке право. Крім того, у переліку національних меншин вказані й “сарацини” (saracenum) [17, с. 49] – можливо, малися на увазі представники інших азійських народів (перси, турки, араби), які сповідували іслам. У Львові була мечеть [7, с. 6] – очевидно, одна з перших на території Західної України. Згідно з деякими даними, підконтрольні литовським князям татари проживали й на території Наддніпрянщини (у районі Канева), зокрема уже на початку XIV ст. [16].

Одне з перших татарських поселень на Західній Україні було створене у місті Острог – родинному місті князів Острозьких. Княжий рід мав давні й складні стосунки з татарами – 1340 р. Данило Острозький приводить на допомогу князю Любарту ординців, а 1399 р. онук Данила, Іван, гине у битві на Ворсклі [12, с. 10, 11]. У цьому бою проти хана Тимура-Кутлуга, поряд із литовськими та українськими князями, участь брав і вже згаданий Тохтамиш [16]. Після розпаду Золотої Орди та піднесення Кримського ханства, війська якого постійно здійснювали наїзди на територію Західної України, рід Острозьких виступав у якості потужної стримуючої сили. Особливе значення мала діяльність князя Костянтина Острозького (пом. 1530 р.), який свого часу здобув славу одного з найвидатніших литовських полководців [12, с. 12]. Серед перемог князя були й численні битви з татарами, зокрема під Вишнецем (1512 р.) [5, с. 125]. Саме ця дата стала початком існування татарської колонії в Острозі, яку утворили взяті в полон татарські бранці.

На жаль, до наших часів дійшли лише окремі дані, на основі яких можна судити про татарське населення Острожчини. Це, зокрема, широке коло біографічної літератури, присвяченої князям Острозьким, де мова йде про відносини з татарами, деякі майнові акти (наприклад, документований поділ Острога між синами князя від 1603 р. [3] та інвентар 1621 рр. [4], “Населення міста Острога” 1708 р. [2; 6]¹, “Генеральний опис Волинської губернії” початку XIX ст. [1]), інші фрагментарні свідчення, у тому числі й літературні твори (наприклад, поема Симона Пекаліда “Про Острозьку війну” [22]). Проте найбільшою проблемою є відсутність археологічних даних, адже до наших днів збереглася вкрай обмежена кількість пам’яток татарської культури, поки ще не система-

¹ Відсилкою до цих та низки інших документів, цитованих у статті, автор зобов’язаний магістру історії, заступнику директора Нетішинського міського краєзнавчого музею, Тарасу Васильовичу Вихованцю.

тизованих і не вивчених (у самому Острозі відоме лише старе татарське кладовище). Можливо, якісь історичні свідчення збереглися в архівах інших міст чи держав, а тому проблема татарської громади Острожчини залишається відкритою для подальших досліджень. Видається також, що одним із адекватних методів історичної оцінки цих фактів є компаративний метод, тобто порівняння становища татарського населення в Острозі (зокрема громадських прав, культурного розвитку) з іншими осередками татарського етносу, зокрема у Литві, Білорусі та Польщі.

Кілька тисяч бранців, захоплених у полон під Вишневецом, заклали основу однієї з перших на Західній Україні татарських колоній [25, с. 18]. Важко говорити про те, чи свідчить цей факт про використання досвіду литовських та польських магнатів (наприклад, того ж князя Вітольда та його нащадків) у співпраці з татарами, чи все ж князь Острозький, талановитий воєначальник, керувався конкретною військово-політичною ситуацією. Перші “зовнішні” згадки про татар в Острозі з’являються вже в період правління Василя-Костянтина Острозького (1527-1608 рр.), видатного просвітника, мецената й полководця, за часів якого Острог сягнув вершини свого розквіту. Уже в 1565 році папській нунції Ф.Руджієрі писав, що “... у місті, названому Остріг, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало на Волині” [14, с. 34]. Це дозволяє стверджувати, що татари Острожчини користувалися значними громадськими та майновими правами, а тому фактично вийшли зі становища полонених. Окрім того, вони зберігали свої релігійні переконання. Саме у цей період (середина XVI ст.) анонімний татарський автор у праці “Рісале і-татар і-Лех” (“Послання про татар у Польщі”) відзначав: “твердження, що татари були поселені як полонені є неправильним, адже якби татари були полоненими, то вже давно мали би стати невірними, але ж zostалися мусульманами” (цит. за [16]). Мабуть, те ж саме було притаманне й для острозьких татар, права яких забезпечував толарантний до представників усіх віросповідань князь Василь-Костянтин Острозький. Симон Пекалід у своїй поемі “Про Острозьку війну під П’яткою проти низових” (написана 1600 р.) так описував становище та функції татар Острога: “[...] В битві нещасній отут, в Острозі, поселилися жити, тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли, й в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї, старші і молодь, що звикла до неї, її носить завше” [22, с. 220]. Татари займалися й сільським господарством, проте їхня основна функція зводилася до надвірної міліції – захисту володінь роду Острозьких. Можливо, острозькі татари мали титул шляхти – так само, як їхні одноплемінники на території Литви.

Найбільш конкретні дані про татар Острожчини можна дізнатися в акті поділу володінь В.-К. Острозького між його синами (1603 р.). Описуючи передмістя Зарванське, автор тексту перераховує більше п'ятидесяти татарських імен та прізвищ – вочевидь, голів татарських родин. Практично всі імена мають автохтонний характер (Муса, Якуб, Захарія, Саппар, Ільяс, Ібрагім та ін.); згадується також “татарський начальник” (hetman tatarski) Алі (Haley) – мабуть, мався на увазі імам місцевої мечеті або командир татарського загону [3, с. 76, 77]. У інвентарі ординатської частини Острозької волості 1621 р. існує той самий опис вулиці Татарської, яка тягнулася до Зарванського передмістя. Перераховується більше шестидесяти осіб, поєднаних із етноцентричним прізвищем “Татарський(-ка)”. Серед них є кілька імен, які або відповідали місцевим, або вимовлялися за аналогією з ними: Богдана Татарка, Наливайко Татарчин, Богдан Горбач Татарчин, Малиновська Татарка, Богданіча Татарка. Повідомляється також, що на цій вулиці знаходиться мечеть (mecet) [4, с. 300]. На жаль, архітектурні особливості цієї будівлі залишаються невідомими. За аналогією зі збереженими в Польщі та Білорусі мечетями можна припустити, що культова споруда була дерев'яною, на даху якої знаходився мінарет [19, с. 220].

Особливо цікавою є й проблема татарських землеволодінь та іншої власності. Одним із найцінніших документів такого плану є реєстр населення міста Острога (“Osiałosch Miasta Ostroha”) від 1708 р. (видруковано в [6]), який зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острог [2]. Татари згадуються під час опису земель, розташованих, зокрема, поблизу вулиці Зарванської (Татарська) [2, арк. 11, 12]. Повідомляється про “городи, поля й сіножаті”, надані татарам у володіння [2, арк. 12]. Татарське населення виконувало й службові функції, підкоряючись міській владі. Близько двадцяти чоловік було передано місцевому ротмістру в якості челяді [2, арк. 12]. Досить цікавою є згадка про пекарню (piekarnia), де виготовляли їжу, “придатну до вжитку татарами”. Вона належала “ясновельможному пану Свірському” [2, арк. 12]. Можна стверджувати, що у пекарні виготовлялася так звана *халляльна* продукція, яка відповідала вимогам ісламського релігійного закону (*шарі'а*).

Серед жителів вулиці Зарванської зустрічається й чимало місцевих імен та прізвищ (Казар Щур, Валко Мазур, Петро Дахновський та ін.) [2, арк. 12]. Це може свідчити або про певний ступінь асиміляції, або про зменшення кількості татар у районі компактного проживання. Остання теза може бути підтверджена не лише згаданим фактом про переселення певної кількості татар, а й даними, які у своїй праці “Osadnictwo

tatarskie na woloskim pograniczu” наводить Дж. Антоні (Роллі) [цит. за 25, с. 26]. Повідомляється, що на початку XVII ст. в Острозі було 50 татарських родин [25, с. 26]. Це відповідає даним акту поділу та інвентаря [3, с. 76, 77, 4, с. 300]. Окрім того, татарські колонії були в селах поблизу Острога – у Розважі (про них оповідає і “Osiaulosch” 1708 р. [2, арк. 41]), Хорові, Підлужжі (в 1616-1620 рр. тут проживало 14 родин “простих татарів” та 31 “польських”, а також мулла), у самому містечку Полонне (21 двір; за даними Барановича, теж узятими з іншої праці Роллі – 31 [8, с. 53]), у Лабуні (тепер село Новолабунь Полонського району Хмельницької області) та Старому Костянтинові (Хмельницька область) [25, с. 26]. У цьому місті татари проживали на окремій вулиці та не мали ніяких обов’язків, окрім військових. У 1636 р. їм належало тут 60 будинків – 25 багатих і 35 бідних [8, с. 53].

Деяка інша ситуація спостерігалася на цих територіях у XIX столітті. “Генеральний опис Волинської губернії”, укладений десь біля 1800 р., у спеціальній графі етнічного розподілу населення повідомляє про 15 татар у м. Старокостянтинів (8 чоловіків та 7 жінок) і 75 татар в околицях Острога (“в уезде”, але, що дивно, не в самому місті) – 33 чоловіки та 42 жінки [1, арк. 3]. Отож, у цілому на Волині проживало близько 90 татар – у порівнянні з минулими роками цифра доволі низька. Згідно з церковними відомостями 1910 року, 5 “магометан” (тобто мусульман – двоє чоловіків і троє жінок) мешкало й у селі Нетішин (нині місто Нетішин Хмельницької обл.) [11, с. 33], яким свого часу володіли ще князі Острозькі.

Ще у другій половині XVII ст. литовські татари сколонізували село Ювківці [25, с. 26] (нині Білогірський район Хмельницької області). Це поселення мало досить велику історію – навіть у 1911 році у Волинській губернії проживало близько 340 мусульман (у Ювковцях та самому Острозі), які підпорядковувалися Таврічеському Духовному Магометанському Правленію, мали мечеть (можливо молітню, облаштовану в звичайному будинку) та бібліотеку [9, с. 36]. Як бачимо, ці дані істотно відрізняються від повідомлення “Генерального опису Волинської губернії”. Отож, або у XIX ст. на Волині спостерігалася зростання кількості татарського населення (через природній приріст чи міграцію з інших територій), або у якомусь із документів існує неточність. Малоімовірно, щоб сповідників ісламу було більше, ніж татар – у ті часи зміна християнського (зокрема, православного) віросповідання мала серйозні соціальні наслідки. Внаслідок відсутності надійних джерел важко стверджувати щось переконливе про перехід місцевого населення в іслам (чи татар у християнство – цей процес міг бути ознакою асиміляції).

Отож, найкоლოსальніших втрат татарські громади зазнали вже у ХХ столітті, коли цими територіями прокотилося дві світових війни, посилилися асиміляційні процеси. Наприклад, за даними “Крайознавчого путівника” 1934 року (“Ostróg. Przewodnik krajoznawczy”), в Острозі у 1931 році було 12908 мешканців, які склалися із шести основних етнічних груп – євреїв, поляків, українців (русинів), росіян, німців та чехів. Щоправда, 1.1 % склали “інші” (а це майже 140 осіб) [27, с. 34]. Можливо, серед них були й татари.

Можна впевнено стверджувати, що татарська громада Острожчини існувала більше 400 років (з 1512 р. до першої половини ХХ ст.). Незважаючи на малу чисельність, мусульманська спільнота була інтегрована в місцеву соціальну структуру, виконуючи службові функції. Склад татарського населення був достатньо відмінним: першими поселенцями були бранці, захоплені в полон під Вишневецом та, можливо, в інших битвах. Частина татар проживала на північних володіннях князів Острозьких (частина сучасних Брестської та Мінської областей Білорусі), володіючи усіма правами міщан [25, с. 26]. Тому в ХVІІ столітті на цих землях існувало кілька груп татар, які мали різний історичний досвід. На відміну від литовських територій, де татарські громади мали більшу чисельність, нам залишається невідомим, як саме склалися відносини татар із місцевим населенням. Наприклад, на території Литви та Білорусі початок ХVІІІ століття позначився релігійними конфліктами – татар звинувачували у “чаклунстві” та “сатанинських практиках” [25, с. 27]. Видавалася й полемічна література, спрямована проти ісламського віровчення [25, с. 27]. Проте частина місцевої шляхти вважала, що іслам, на відміну від протестантизму, не є загрозою для католицької віри (татари не займалися активним прозелітизмом), а тому 1630 р. була видана праця “На захист татар” (“Apologię Tatarów”) [25, с. 27]. Незважаючи на те, що первинним завданням апологетів часто була дискредитація представників інших віросповідань, полемічна література подекуди містила й достовірні історичні дані про віровчення ісламу та його особливості (згадаймо хоча б працю Миколи Кузанського “Cribratio Alkorani”).

Спрямована проти ісламського віровчення література видавалася й в Україні. Симеон Полоцький, випускник Києво-Могилянської Академії (1629-1680 рр.), переклав із латинської мови частину книги “Про закон Сарацинський” Петра Альфонського та кілька інших полемічних текстів [24, с. 59]. У 1680-х рр. у Чернігівській друкарні з’явилася й праця І. Галятовського “Алкоран Магомета, Ізничтожений Когелетом” [24, с. 59], де, щоправда, немає практично жодної достовірної цитати з Корану. Існували й тексти, які своїм корінням сягали раннього Середньовіччя.

Випускник Острозької Академії – заснованої В.-К. Острозьким вищої школи – привіз із Близького Сходу трактат християнського полеміста Сабіта ібн Курри, переклавши цю працю під назвою “Книга супроти різних еретиків”. На думку окремих дослідників, це може свідчити про цікавість острозьких вчених до східної тематики [24, с. 59]. На тлі постійних татарських наїздів та військових дій з Оттоманською Портою, зустрічалися й неупереджені оцінки мусульманської релігійності. Наприклад, афонський полеміст Іван Вишенський, який певний час жив у Острозі, відзначав, що турки “щиріші є перед Богом в суді та хоч якісь правді”, ніж деякі хрещені жителі Речі Посполитої [15, с. 334].

Актуальним є й вивчення протистояння місцевого татарського населення наскокам кримських татар, від яких Західна Україна потерпала протягом кількох століть. За даними Острозького літописця, з 1512 (коли Костянтин розбив татарське військо під Вишневцем) по 1633 рік лише на володіння Острозьких було скоєно майже десяток нападів [5, с. 125-140]. Серед кількох руйнівних для українських земель наскоків особливе значення має подія 1577-1578 рр., коли “татари Острога добували і мало не добули, аж князь Василій поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татари ілі і пили” [5, с. 129]. Саме тут стали в нагоді дипломатичні якості князя Василя-Костянтина Острозького. Проте зауважимо, проблема реакції татар Острожчини на зовнішні напади з боку Кримського Ханства залишається відкритою і потребує додаткових студій. Особливу цікавість викликає і період Кам’янець-Подільського еялету – частини Поділля, яка входила до складу Туреччини в 1672-1699 рр. [18, с. 113-118].

Незважаючи на малу кількість документів, які оповідають про волинських татар, а також вкрай малу кількість культурних артефактів, можна зробити кілька загальних висновків про інтеграцію татарської громади у місцеве середовище.

По-перше, представники роду Острозьких використовували накопичений у Литві, Польщі та Білорусі досвід функціонування татарських поселень (створення колоній, надання службових функцій, забезпечення майнових прав), а також формували власне ставлення до татарського населення, яке іноді опинялося у кращих соціальних умовах, ніж місцеві жителі.

По-друге, враховувалися релігійні особливості татар: функціонувала мечеть, будівництво якої було б неможливе без підтримки князів; працювала “пекарня”, продукція якої відповідала вимогам ісламу. Існують також виправдані підстави припускати, що у XV-XVII ст. на території Західної України, зокрема Волині, могли бути створені деякі

переклади (або принаймні спроби перекладу) мусульманських релігійних текстів староукраїнською мовою. Адже за тих самих культурних обставин з'являлися *кетиби* білоруською, польською та литовською мовами. Проте за відсутності реальних документів, довести це твердження важко.

По-третє, татарське населення розселялося по всій території володінь Острозьких, складаючись з різних категорій татар: польських, “місцевих” (захоплених у полон та їхніх нащадків, або й прибулих на добровільній основі) та “литовських”. Про значне розселення свідчать і топоніми, утворені від кореня *tatar* (наприклад, річка Татарка в Острозькому районі, с. Татарівка (нині – Веселинівка) Славутського району Хмельницької обл.). Серед литовських татар, які оселялися на Волині, було й чимало видатних постатей (татарське коріння мав видатний український сходознавець Агатангел Юхимович Кримський (1871-1942 рр.), який протягом двох років мешкав в Острозі).

По-четверте, незважаючи на включеність у місцеве соціокультурне життя, татарський етнос тривалий час не зазнавав істотної асиміляції (окрім мовної). Цей процес розпочався лише після приєднання колишніх земель Острозьких до Російської імперії наприкінці XVIII ст., коли татари фактично зрівнялися у правах та привілеях із місцевим населенням. Одним з головних факторів збереження національної ідентичності був іслам, сповідниками якого на цих землях і були майже виключно татари.

Оцінюючи майже 400-річний досвід існування татарських громад у південно-східній Волині, можна стверджувати, що за ці роки у регіоні не було жодного суттєвого конфлікту між місцевим населенням і татарами (хоча це питання потребує більш детального вивчення), який мав би релігійну природу. Татарські осередки страждали, у першу чергу, від зовнішніх ворогів, у той час як відносини з місцевим населенням залишалися відносно стабільними. Проте присутність ісламу (зокрема, у зв'язку із татарським етносом) на Західній Україні залишається однією з найменш досліджених сторінок вітчизняної історії; видається, що лише ґрунтовне опрацювання українських та закордонних архівів (наприклад, книгозбірні Сулайманія у Стамбулі, архівів Варшави та Кракова) дозволило б сформувати більш чітке уявлення про непросту історію мусульманського населення регіону.

Список використаних джерел та літератури:

1. Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.?) // Наукова бібліотека Львівського Державного університету ім. І.Я. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка.

– Спр. 1721. – IV. (Фотовідбитка з: Російський державний історичний архів. Ф. ВУА. – Спр. 21277). – Арк. 3.

2. Державний історико-культурний заповідник міста Острого. Відділ фондів. – No. КН23871/ III – Д9250. – Арк. 57.

3. Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. / Упор. В. Атаманенко; редактор Л. Винар // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVIII століття. – Київ – Острого – Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 2004. – С. 74-86.

4. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. / Упор. В. Атаманенко; редактор Л. Винар // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVIII століття. – Київ – Острого – Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 2004. – С. 292-328.

5. С кройніки Бельського речі потрібні вибрані (Острозький літописець) // Бевзо О. А. Львівський і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К. : Наукова думка, 1971. – 197 с.

6. Osiadłość miasta Ostroha anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wolyński. – Równe, 1938. – Т. VIII. – S. 179-228.

7. Бандрівський Микола. Розвиток княжого Львова / Микола Бандрівський // Галицька Брама. – 1996. – № 12. – С. 6-8.

8. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века (социально-экономические предпосылки войны) / А. И. Баранович. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 193 с.

9. Богомолов А. В. Мусульманское образование в Украине (1918-1927 гг.) : политико-правовые и организационно-институциональные аспекты / А. В. Богомолов, О. В. Дубенко, С. И. Данилов, Д. А. Радивилов // Східний світ. – 2004. – No. 2. – С. 27-38.

10. Бушаков Валерій. Етнонім татар у часі і просторі / Валерій Бушаков // Україна в минулому. – 1996. – Вип. VII. – С. 108-116.

11. Вихованець Т. В. Історія Нетішина / Т. В. Вихованець. – Острого : Острозька друкарня, 2006. – 76 с.

12. Вихованець Т. В. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. В. Вихованець. – Острого : РВВ НаУОА, 2001. – 78 с.

13. Дашкевич Ярослав. Давній Львів у вірменських вірменсько-кипчацьких джерелах / Україна в минулому // Ярослав Дашкевич. – 1992. – Вип. 1. – С. 7-13.

14. Заяць Андрій. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / Андрій Заяць // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів : Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 32-36.

15. Іван Вишенський. Книжка / Іван Вишенський // Українська література XVI – XVII ст.. – К. : Наукова Думка, 1988. – С. 306-376.

16. Канапацкі Ібрагім. Беларуска татары. Гістарычны лёс народу і культуры / Ібрагім Канапацкі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jivebelarus.net/culture/belarusian-tatar.html>.

17. Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Капраль. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2003. – 439 с.
18. Колодзейчик Даріюш. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років / Даріюш Колодзейчик // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. I. – С. 113-118.
19. Лакотка А. Мячець / А. Лакотка // Релігія і царква на Беларусі: Энцыкл. давед. [За рэд. Г. П. Пашкова та ін.]. – Мн. : БелЭн, 2001. – С. 220.
20. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии / Сэнли Лен-Пуль. – М. : Восточная литература, Муравей, 2004. – 310 с.
21. Несцяровіч В. Старажытныя рукапісы беларускіх татар (Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія) / В. Несцяровіч. – Віцебск : Выд-ва УА ВДУ імя П.М.Машэрава, 2003. – 104 с.
22. Симон Пекалід / Симон Пекалід // Українська поезія XVI ст. – Київ : Наукова думка, 1978. – С. 196-242.
23. Станкевіч Я. Мова рукапісу аль-Кітаб / Я. Станкевіч. – New York : Kryvickaje Navukovaje Tavaristva Francisa Skariny, 1950. – Т. 1, 2.
24. Ціпко А. Україна і Близький Схід / А. Ціпко // Україна і Схід : панорама культурно-історичних взаємин. – К. : Українська видавнича спілка, 2001. – С. 51-109.
25. Kryczyński S. Tatarzy Litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej / S. Kryczyński // Rocznik Tatarski. – 1938. – Tom 3. – 318 s.
26. Miskiewicz A. Tatarzy Polscy 1918-1939 (Zie Spoeczno-Kulturalne I Religijne) / A. Miskiewicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 231 s.
27. Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy / Red. Ks. Witold Józef Kowalów. – Biały Dunajec – Ostróg : Wołanie z Wołynia, 2000. – 49 s.
28. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w / J. Tyszkiewicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 343 s.
29. Tyszkiewicz J. Z historii Tatarów polskich 1794-1944 / J. Tyszkiewicz. – Pultusk : Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieyszтора, 2002. – 220 s.
30. Warمیńska K. Tatarzy polscy: tożsamość religijna i etniczna / K. Warمیńska. – Kraków : Universitas, 1999. – 238 s.
31. Norris Harry. Islam in the Baltic : Europe's Early Muslim Community / Harry Norris. – L. : Tauris Academic Studies, 2006. – 288 p.
32. Suter Paul. Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir / Paul Suter. – Koln : Bohlau Verlag CmbH & Cie, 2004. – 540 p.